
Transformationer i Folkekirkekrystendommen i Danmark i dag

MARIE VEJRUP NIELSEN

ENGLISH ABSTRACT: *This article presents two cases from the Evangelical-Lutheran Church in Denmark as examples of patterns of transformation in Christianity today. The analysis focuses on two tendencies as presented by Linda Woodhead; the displacement of theology and the change from power from above to power from below. Also, the concepts of official and non-official religion from Meredith B. McGuire are applied to a Danish context through the work of Cecilie Rubow. The cases presented are 1) the case of 'the pastor who does not believe in God' (Grosbøll) as an example of a tension in the understanding of Christianity between pastors and lay members of the church, and 2) changes in church activities as an indication of a change from an expert perspective to a more user-based perspective. The article concludes by presenting how these tendencies in the Evangelical-Lutheran Church of Denmark today indicate a development of non-official religion within the framework of official religion.*

DANSK RESUMÉ: *Denne artikel præsenterer to cases for at belyse forandringsmønstre i folkekirkekrystendommen i Danmark i dag. Disse cases analyseres på baggrund af to globale tendenser inden for krystendommen præsenteret af Linda Woodhead i marginalisering af teologien og magtforskydning fra magt oven fra til magt neden fra. I analysen af disse tendenser appliceres Meredith B. McGuires skelnen mellem officiel og uofficiel religion på en dansk kontekst via antropologen Cecilie Rubow. De to cases er 1) Grosbøllsagen som indikation på en spænding mellem krystendomsforståelsen hos præster og medlemmer af folkekirken generelt, 2) ændringer i aktivitetsmønstret i Folkekirken som indikation på en inddragelse af et brugerorienteret perspektiv vs. et ekspertorienteret perspektiv. Artiklen drøfter, om der i Folkekirken kan ses en tendens til uofficielle religionsformer inden for rammerne af en officiel kirke.*

KEYWORDS: *Christianity in Denmark today; the Danish folk-church; sociology of religion; religion and power; Thorkild Grosbøll*

Der er i dag stor interesse for at forstå danskernes tro, og når en amerikansk religions-sociolog diagnosticerer Danmark som et 'samfund uden gud', får det både stor opmærksomhed i medierne og respons fra faglige kredse (Zuckerman 2008). Et aspekt af den komplekse diskussion om, hvad danskerne tror på, er den danske folkekirke. Folkekirken danner rammen om en række spændingsfelter, der spiller ind på en forståelse af, hvordan religion ser ud i Danmark i dag. Det høje medlemstal stillet over for de lave tal for kirkegang og de få, der svarer ja, når de bliver spurgt om deres gudstro i diverse undersøgelser, er blot et af de oplagte spændingsfelter at tage fat på. I de senere år er der kommet større fokus på folkekirken i medierne, og der er en øget interesse for bispevalg, for problemstillinger som behandlingen af kvindelige præster, og for hvad præsterne egentlig tror på og eventuelt, hvad de bør tro på. Et andet spændingsfelt er spørgsmålet om, hvilken form for kirke, der er tale om, og hvem der inden for kirkens struktur har autoritet til at sætte dagsordenen for kirken: Er det kirkeministeriet, menighedsrådet, præsterne eller biskoppen?

Denne artikel vil præsentere en række perspektiver på ændringer i folkekirken i Danmark i dag med fokus på ændringer i magt og autoritetsmønstre inden for en folkekirkelig sammenhæng. Artiklen vil pege på tendenser med udgangspunkt i religionssociologen og kristendomshistorikeren Linda Woodheads værk *An Introduction to Christianity* (Woodhead 2004). Artiklen vil præsentere folkekirken samt centrale spændingsfelter inden for folkekirken under inddragelse af perspektiver fra religions-sociologen Meredith B. McGuire skelnen mellem officiel og uofficiel religion, præciseret på en dansk sammenhæng ved antropologen Cecilie Rubow (Rubow 2000; McGuire 2002). Præsentationen vil danne baggrund for en analyse af to cases med henblik på en præsentation af forandringsmønstre inden for folkekirken. Artiklen vil afslutningsvist diskutere disse forandringsmønstre i folkekirkekristendommen i Danmark i dag.

Forandringstendenser og magtforskydninger i moderne kristendom

I sin bog *Introduction to Christianity* beskriver Linda Woodhead to forskydningstendenser i moderne kristendom: en magtforskydning mellem magt nedenfra og magt ovenfra ('power from below vs. power from above') og 'forskydningen' af teologien ('the displacement of theology'). I sin redegørelse for kristendommens historie ser Woodhead særlig på spørgsmålet om magt, dvs. hvem der har kunnet gøre hvad hvornår. For nutidens vedkommende peger Woodhead på en generel tendens til magtforskydninger både inden for kristendommen selv, for eksempel forholdet mellem teologisk uddannede præster og biskopper på den ene side og lægfolk på den anden, og i forhold til

kristendommens rolle og status i samfundet generelt, særligt med henblik på tabet af kulturel indflydelse og teologiens 'forskydning'. Woodhead peger på disse to overordnede tendenser som centrale inden for udviklingen i moderne kristendom globalt set.

Med sit begreb om teologiens 'forskydning' betegner Woodhead en udvikling, hvor teologien mister sin forbindelse til samfund og kultur. Teologi forstås her som den specialiserede akademiske disciplin, der varetages af eksperter inden for diverse teologiske felter, og forskydningen af teologien forstås inden for en ramme, som tabet af kulturel magt og indflydelse udgør. Der er således en nær sammenhæng mellem kristendommens forbindelse til kulturen og teologiens forskydning. Men samtidig ligger der i begrebet om teologiens marginalisering en påpejning af en diskrepans i forholdet mellem kristendom og teologi. Teologiens marginalisering peger således på, at det er teologien, forstået som teoretisk viden om og ekspertise i forståelsen af, hvad kristendom er og hvad det vil sige at være kristen, der forandres. Det er således ikke udelukkende marginaliseringen af teologien fra samfundet eller kulturen som sådan, der er i fokus her, men marginaliseringen af teologien i forhold til kristendommens udvikling.

Denne marginalisering af teologien sker igennem en ændring af teologiens status fra at være en central kulturel magtressource, kronen på værket i middelalderens universitet, til i større og større grad at blive et vidensområde blandt andre og til sidst i de fleste sammenhænge at blive fuldstændigt marginaliseret. Woodhead præsenterer en række teologiske udviklingslinjer inden for primært protestantiske og romersk-katolske kristendomsretninger i det 19. og 20. årh. netop som reaktioner på denne marginalisering, både i form af liberalteologiske tilnærmelser til kulturen og i form af teologiske konservative reaktioner i forskellige form såsom protestantisk dialektisk teologi og romersk-katolske anti-modernistiske strømninger. Inden for den nyere udvikling peger Woodhead især på væksten i konservative kristendomsformer i en postmoderne sammenhæng. Hun giver ligeledes et udblik til den postkoloniale udvikling af kristendommen samt til tendenser inden for kristendommen globalt set, såsom væksten i konservative og karismatiske kristendomsformer (Woodhead 2004, 333f.). Woodhead sætter magtforskydningen inden for kristendommen i sammenhæng med samfundsudviklingen generelt fra midten af det 20. årh. og frem. De traditionelle, autoritære magtstruktur bliver udfordret, fx gennem ungdomsoprøret, kvindebevægelser og politiske bevægelser, der har givet stemme til grupperinger, der før ikke har været repræsenteret. Det er således en række samfundsmæssige forandringer, der danner baggrund for de forandringer, der er sket i teologi og kristendom. Men det er også forandringer, der er sket internt i kristendommen med inspiration fra samfundsudviklingen, fx igennem politisk teologi, feministisk teologi og opgøret med kolonimagternes kristendomsformer. Der er således en generel tendens til 'udenfor' at gøre op med de strukturer og autoritetsformer, som er opstået i en europæisk sammenhæng, også når det gælder kristendomsformer.

I sin fremstilling af kristendommens historie fremhæver Linda Woodhead, at marginaliseringen af teologien er et særligt presserende problem for protestantisk kristendom (Woodhead 2004, 361). Hun understreger, at teologi har spillet en stor rolle i kristendommens udvikling fra antikken og op igennem middelalderen, men fremhæver samtidigt, at teologien som disciplin og ressource blev særligt central for de protestantiske kirker som led i deres identitetsopbygning efter reformationen.¹ I den konfessionelle tidsalder opbyggedes der en række centrale værdier for protestantisk kristendom med vægt på præsten som ekspert.² De protestantiske kristendomsformer blev i visse sammenhænge nært knyttet til teologien som akademisk disciplin og ressource i opbygningen af kirkeinstitutionen, og hvor der blev oprettet kongekirker, som fx i Danmark, blev dette ligeledes del af opbygningen af samfundet generelt som identitetsmarkør for kongens selvforståelse.

I forhold til en moderne sammenhæng er det tydeligt, at der i den nuværende ordening angående præsteansættelser i folkekirken er impliceret et syn på værdien af teologi. For at blive præst i den danske folkekirke skal man have en teologisk kandidatgrad, hvilket i dansk sammenhæng kun kan opnås ved to af de statslige universiteter, Københavns Universitet og Aarhus Universitet. Uddannelserne her lægger vægt på de klassiske sprog, studier af bibelske tekster, kirkehistorie, dogmehistorie og diverse systematisk-teologiske fag.³ Uddannelsen af præster ud over den krævede universitetsuddannelsen foregår på et kursus på et af de to pastoralseminarier og har en varighed af 17 uger, hvori der udover fire ugers praktik indgår introduktion til kirkelige ritualer, arbejde med prædikener/taler etc. Det fremgår således klart, at den primære kompetence i kvalifikationsprocessen er den teoretiske, teologiske uddannelse. For at blive en god præst skal man ud fra denne ordening, der er baseret i de krav, biskopperne er enige om, og som er godkendt procedure i det officielle system, primært være en god teolog. I nærværende artikel er det primære fokus at pege på, at teologien traditionelt har haft en central funktion i folkekirken, og at det derfor er relevant at spørge, om den globale tendens til marginaliseringen af teologien også kan iagttages i en dansk

- 1 Dette er særligt tydeligt i en dansk sammenhæng, hvor for eksempel genetableringen af Københavns Universitet efter reformation blev led i opbygningen af et luthersk grundlag for kristendommen i Danmark i form af den luthersk-evangeliske kongekirke. Et lignende fokus på teologien skete også inden for de romersk-katolske områder som del af udviklingen af romersk-katolsk teologi i den konfessionelle tidsalder. I kraft af deres konstitutionelle nyordning havde de protestantiske kirker imidlertid et særligt behov for at understrege deres identitet som viderefører af kristen tradition; deri lå også en afvisning af anklager om at være kætterske.
- 2 Dette kan ligeledes ses i lyset af udviklingen af forståelsen af det lutherske begreb om det almene præstedømme. Heri ligger der en idealforestilling om præsten, der ikke her forstås som en særlig hellig person, men som en blandt menigheden, der har taget dette særlige hverv på sig. Det der if. denne forestilling udmærker præsten, er ikke primært en indvielse, men derimod en særlig, teoretisk ekspertise, såsom ekspertisen i læsning af de bibelske tekster, forståelse af dogmehistoriens udvikling og evnen til en kritisk stillingtagen til traditionen.
- 3 Det er muligt at blive præst uden at være cand.theol., men der har traditionelt været lagt vægt på uddannelse også i meriteringen af ikke-teologer.

sammenhæng, og hvorledes dette i givet fald peger på betydningsfulde transformationer inden for dansk kristendom.

Marginaliseringen af teologien fra kristendommen er relateret til en ændring af magtforholdene internt i organiseringen af de forskellige kristendomsformer. Marginaliseringen af teologien som intern ressource og autoritet er således forbundet med den anden tendens, Woodhead fremhæver, ændringer i magtperspektiver *fra oven* til en vækst i *magt fra neden*, for eksempel fra lægfolk, samt fra senmoderne træk ved religiøsitetens såsom mindre fokus på traditionelle, konfessionelle identitetsmarkører og vægt på personlig udvikling og spiritualitet. Eksempler på denne udvikling kan ses i nedgangen for mange af de traditionelle konfessionelle kirkesamfund og væksten i karismatiske, spirituelle kristendomsformer, der ikke lægger vægt på en bestemt kristen, konfessionel baggrund, men primært fokuserer på personlig, åndelig udvikling.⁴

Den udvikling, som denne artikel tager sit udgangspunkt i, er teologiens autoritetstab, ikke primært i forhold til samfundet generelt, men i forhold til kristendommen bredt forstået, og hvorledes dette giver sig udtryk i en dansk sammenhæng. Hvor kristendommens generelle autoritetstab i mange andre vestlige lande har betydet en medlemsnedgang for de traditionelle kirkeinstitutioner, så er noget lignende ikke sket i forhold til Folkekirken. Der er klare indikationer fra undersøgelser af danskernes tro, der peger på, at mange medlemmer ikke føler sig forpligtet på et indhold, der stemmer overens med de standardiserede bekendelser, tekster og ritualer. Man opretholder sit medlemskab, men giver dette medlemskab det indhold, man selv ønsker. Forholdet mellem medlemskab og religiøsitet fremstilles ofte som medlemskab uden tro ('belonging without believing') over for tro uden medlemskab ('believing without belonging')⁵, men i en dansk sammenhæng mener jeg, at der er behov for et tredje perspektiv: medlemskab med individualiseret trosindhold ('belonging while believing in something else').

De to cases, der præsenteres i denne artikel, skal ses som indikationer på, hvor der i dansk sammenhæng kan findes eksempler på en marginalisering af teologien som ekspertressource, samt hvorledes dette kan ses i sammenhæng med en generel magtforskydning til fordel for magt nedefra. Det vil også blive diskuteret, hvordan denne magt nedefra kan forstås i en dansk sammenhæng. Her er således ikke primært tale om det generelle spørgsmål om teologiens forhold til sekulære samfundsstrukturer,

4 For studier af ændringer i religiøsitet i moderne og senmoderne sammenhænge se Heelas 2005; Woodhead & Heelas 2003; Ahlin 2007; Zuckerman 2008; Fibiger 2004; Raun Iversen, Balslev-Clausen & Højsgaard 2005. Påstanden i denne artikel om, at den uofficielle religion eksisterer inden for den officielle religions rammer, bygger på undersøgelser, der viser, at danskernes religiøsitet giver sig udtryk på en lang række måder, fx igennem alternativ behandling og interesse for andre religiøse traditioner end kristendommen samt igennem en høj grad af sekularisering. Disse undersøgelser dokumenterer direkte og indirekte, at mange medlemmer af folkekirken er engageret enten i aktiviteter i andre religiøse sammenhænge end folkekirken eller ikke opfatter sig selv som troende overhovedet, uden at de derfor føler, at de behøver at melde sig ud af folkekirken.

5 For beskrivelsen af denne model for religiøsitet og tilhørsforhold, se fx Davie 2002; 2007. For en beskrivelse af folkekirkemedlemskabsformer, der opdeler dem i fire kategorier, se Mortensen 2005, 87-105.

men om et fokus på, hvordan teologien mister terræn inden for kristendommen selv, og i den danske sammenhæng inden for majoritetskristendomsformen, den evangelisk-lutherske kirke i Danmark, Folkekirken. Som baggrund for præsentationen af de to cases vil der i det følgende blive givet en kort karakteristik af Folkekirken.

Folkekirkekristendom

Betegnelsen Folkekirke bruges ofte i en afstandstagen til statskirkemodellen og en fremhævelse af det folkelige, som også ofte forbindes med det demokratiske, både i bred forstand og i forhold til den indre, demokratiske kultur via menighedsrådsvalg etc. (Raun Iversen 2008). Men samtidigt står det klart, at der ikke er tale om en kirke adskilt fra staten (jf. fx Grundlovens § 4 og 66); således har kirken en række statskirke-træk.⁶ Som fremhævet ovenfor er Folkekirken et eksempel på officiel religion, men den er ikke en kirkeform, der udelukkende er hierarkisk styret, da der er et stort element af lokalt selvstyre, baseret i menighedsrådene. Samtidigt er kirken institutionelt kontrolleret af et officielt magtsystem, knyttet til folketinget gennem kirkeministeriet.

Folkekirken beskrives ofte med betegnelsen 'rummelig'. 'Den rummelige Folkekirke' henviser til den historiske tilblivelse af Folkekirken som institutionel ramme omkring en række varianter af luthersk-evangeliske kristendomsformer, særligt i form af evnen til at fastholde de to store vækkelsesbevægelser, Indre Mission og grundtvigianerne, inden for kirken i udviklingen fra slutningen af det 19. årh. og ind i det 20. årh. Denne fastholdelse af forskellige varianter, der havde kritikken af statskirken som et fællestræk, skete inden for en organisationsstruktur, der tillader betydelige spændinger inden for samme ramme, fx hvad angår forskelle i synet på de bibelske skrifers status og synet på, hvad en kristen livsførelse indebærer.

Ud over spændingen mellem de to vækkelsesbevægelser indgik der yderligere en sammenholdelse af spændinger mellem vækkelsesgrupperingerne på den ene side og de medlemmer af kirken, som ikke havde et sådant forhold, og dette er fortsat den grundlæggende dynamik i Folkekirkemodellen i Danmark. Sognemenighedsbegrebet kommer således til at dække forståelsen af den rummelige folkekirke, der kan rumme såvel interne spændinger mellem de aktive, kirkevante medlemmer som spændingen mellem de aktive og de mindre aktive medlemmer. Integrationen af de statskirkekritiske elementer inden for den folkekirkelige sammenhæng er således på mange måder blevet normativ for det nutidige skel mellem aktive eller vakte kristne og 'de andre', som ofte i dag beskrives med termen 'kulturkristne'.⁷

6 For et eksempel på gruppering af folkekirken som statskirke if. forskellige tilgange, se Minkenberg 2003.

7 Denne normative forståelse af en forskel på grupperingen inden for Folkekirken baseret på et krav om en personlig, aktiv kristendomsform indgår ofte i undersøgelser og diskussioner om folkekirkelokristendom, særligt med vægt på kulturkristendomsbegrebet. Artiklen her vil ikke gå yderligere ind på dette, men udelukkende pege på, hvorledes dette begreb til dels er udsprunget af en folkekirkelig kontekst med spændinger mellem vækkelseskristendom og sognemenigheden.

Derudover er Folkekirkemodellen baseret på en institutionel opbygning, som rummer disse spændinger både på lokalt plan, primært gennem love om sognebåndsløsning, menighedsråd og valgmenigheder, og på nationalt plan, igennem varetagelsen af styringen af kirken gennem kirkeministerium og folketing. Magtfordelingen mellem kirkeministerium og kirkens eget interne administrative system betegnes ofte som en adskillelse mellem kirkens 'ydre' og 'indre' anliggender. Hvad en sådan adskillelse præcist indebærer i en institution, hvor for eksempel ansættelsesprocedurer er en kompliceret proces, der indeholder både lokale, stiftsmæssige og kirkeministerielle elementer, er ikke umiddelbart klart.

Det kan derfor ofte være vanskeligt at afgøre, om noget er et indre eller ydre anliggende, for eksempel hvis en præst mistænkes for at have fejlforsvaret sine beføjelser. Der indgår således også i den institutionelle model en lang række spændinger omkring magt og autoritetsforhold. Disse spændinger udfolder sig både lokalt i spørgsmålet om autoritetsforholdet mellem præst og menighedsråd, internt i kirkens struktur, hvor provster og biskopper varetager en del af administrationen, og endelig i forholdet kirke og kirkeministerium. Disse spændingsforhold bliver primært synlige ved konflikter, særligt når konflikterne bliver til officielle sagsforløb.

I forhold til denne artikels sigte vil det være konstruktivt at applicere Meredith McGuires skelnen mellem officiel og uofficiel religion for at kunne præsentere et grundlæggende forandringsmønster i folkekirken i Danmark i dag. I en dansk sammenhæng kan McGuires begrebsapparat benyttes til at sætte fokus på udviklingen af folkekirkekristendommen som en spænding mellem officiel og uofficiel religion, hvor der sker en magtforskydning internt i den religiøse institution fra traditionel officiel religion til uofficiel religion. Denne forskydning er samtidigt en ændring i repræsentationsautoriteten fra de traditionelle, officielle religionsrepræsentanter, dvs. de teologisk uddannede præster, til den mere uorganiserede og heterogene gruppering, som er medlemmerne af folkekirken.⁸ Den danske folkekirke udgør et eksempel på officiel religion ('official religion'), som den defineres af McGuire. Officiel religion er karakteriseret af: "*institutional specialization: standardization of worldview in a well-defined doctrine and ritual conformity, promulgate group teachings, and promote organizational programs.*" (McGuire 2002, 99). Over for dette sætter McGuire uofficiel religion ('nonofficial religion'):

Nonofficial religion is a set of religious and quasi-religious beliefs and practices that is not accepted, recognized, or controlled by official religious groups. Whereas official religion is relatively organized and coherent, nonofficial religion includes an assortment of unorganized, inconsistent, heterogeneous, and changeable sets of beliefs and customs (McGuire 2002, 113).

8 De følgende titler kan danne baggrund for en forståelse af den danske folkekirke ud fra forskellige perspektiver og tilgange: Raun Iversen 2008; Mortensen 2005; Schjørring 2001; Raun Iversen, Balslev-Clausen & Højsgaard 2005; Larsen 2007; Marquard Rasmussen 2005; Lodberg 2001.

Tesen i denne artikel er således, at mønsteret for mange medlemmer af Folkekirken bærer præg af uofficielle religionstræk, fx kombinationen af forskellige religiøse traditioner såsom nyreligiøsitet i forskellige former og også kombinationen af medlemskab af kirken med afvisning af centrale kristne dogmer og udsagn. Mønsteret i den danske sammenhæng er, at den uofficielle religion finder sted inden for rammerne af den officielle religion, og denne udvikling peger på en forskydning af autoritetsforholdet internt i denne religion.

Den danske folkekirkes status som officiel religion er en del af den aktuelle debat om, hvordan man skal beskrive Folkekirken. På den ene side er der en klar standardisering af ritualer igennem officielle ritualbøger og tekster via tekstudvælgelser i forhold til højmesser samt godkendelsesprocedurer i forbindelse med gudstjenesteafholdelse og tekstoversættelser. På den anden side er der åbenhed i forhold til spørgsmålet om standardisering af dogmer og kristendomsforståelse. Der er et fastlagt bekendelsesgrundlag og en forpligtelse for præsten gennem det afgivne præsteløfte, men samtidig er der et stort frihedselement i forhold til den lokale menigheds og præsts udlægning af dette grundlag. Senere i denne artikel vil denne spænding mellem standardisering og åbenhed blive belyst igennem en kort præsentation af Folkekirkens etablering og de spændinger, der indbygget i denne model som følge af den historiske baggrund. For at beskrive ændringerne i Folkekirken i dag som en udvikling i spændingen mellem officiel og uofficiel religion inden for de institutionelle rammer er det relevant at sætte fokus på, hvordan den officielle religion udbreder sin forståelse gennem institutionen via officielle religionsrepræsentanter, det vil sige folkekirkepræster, hvilke kompetencer disse repræsentanter har til at varetage denne rolle og hvilke spændinger der er mellem de officielle religionsrepræsentanter og medlemmerne af kirken som repræsentanter for en uofficiel religionsform.

Denne spænding i den danske sammenhæng er blevet uddybet af Cecilie Rubow i bogen *Hverdagens teologi* fra 2000. Rubow opstiller to modeller for, hvordan man inden for det folkekirkelige felt bredt forstået opfatter kristendommen. Hun benævner de to modeller 'den dominerende model' og 'den alternative model' (Rubow 2000, 145f). Inden for begge modeller er der et spektrum fra ikke-troende til troende, samt en række markører angående kristendomsforståelse, for eksempel synet på Bibelen som historisk sand over for Bibelen som primært mytisk, troen på overnaturlige fænomener over for en afvisning af sådanne fænomener etc. En af de konklusioner, Rubow udtrækker af sin præsentation og analyse af de to modeller, er, at der eksisterer en spænding mellem mange præster og flertallet af medlemmerne i Folkekirken. Spændingen drejer sig således ikke om kristendomsforståelsen som sådan. Flertallet af medlemmerne deler på mange måder præsternes forståelse af Bibelen som en mytisk tekst, der ikke primært er kilde til historiske sandheder, samt deres kritik af overnaturlige fænomener såsom en bogstavelig opstandelsestro eller tro på jomfrufødslen.

Spændingen handler i stedet om, at flertallet af medlemmerne af Folkekirken har en forventning til, hvad man som officiel repræsentant for kristendommen bør tro på. Denne forventning indebærer, at en sand repræsentant tror på overnaturlige fænome-

ner og på Bibelen som bogstavelig sand etc. Der består altså en spænding mellem på den ene side den dominerende model, hvor mange medlemmer af Folkekirken befinder sig, uanset om det er som kulturkristne eller mere personligt engagerede kristne, og med denne models forventninger til, hvad en præst er, og på den anden side den alternative model, hvor mange præster befinder sig, og hvor der er helt andre forestillinger om kristendommens indhold og præstens rolle. Rubow skriver i sin bog, at hun undrer sig over, at denne spænding endnu ikke er kommet til udtryk som en konfrontation mellem en præst, situeret i den alternative model, og repræsentanterne for den dominerende model og dennes generelle forventninger (Rubow 2000, 154). Hun peger selv på en af de mulige årsager til, at denne konfrontation ikke er kommet, nemlig at præsterne sjældent åbenlyst prædiker deres alternative kristendomsforståelse eller generelt fremfører den offentligt (Rubow 2000, 183). I præsentationen af den første case fra en folkekirkelig sammenhæng vil der blive givet et eksempel på, at denne konfrontation skete i årene efter Rubow analyse. Ved at bruge benævnelsen 'hverdagens teologi' som beskrivelse af den spænding, hun ser, sætter Rubow fokus på et centralt element i spændingen mellem officiel religion og denne religions medlemmer i en dansk sammenhæng. Traditionelt er teologi betegnelsen for den faglige, professionelle baggrund, som de officielle repræsentanter har erhvervet sig gennem deres kompetencegivende uddannelse. Men Rubow bruger betegnelsen til at dække alle de forskellige kristendomsforståelser, der kommer til udtryk i en dansk, folkekirkelig sammenhæng, uanset om det er præster eller andre, der udtaler sig. Dermed har Rubow antydnet en tendens, som vil blive fremhævet i det følgende, nemlig sammenhængen mellem teologi og repræsentation i Folkekirken i dag og de forandringer, der sker i dette mønster.

Disse forandringstendenser sker netop inden for den spænding, som McGuire har beskrevet, og som Rubow har uddybet i den danske sammenhæng. Det handler således om magtforholdet mellem de officielle religionsrepræsentanter og den uofficielle religionsform blandt medlemmerne internt i Folkekirken opbygning. Hvem har autoriteten til at sætte rammerne for, hvilken kristendomsform der er Folkekirken? Er det præsterne, er det menigheden, der kommer i kirken ofte, eller er det medlemmerne bredt forstået? Denne korte beskrivelse af rammerne for majoritetskristendommen i Danmark har til formål at fungere som baggrund for præsentationen af to cases, der belyser transformationsmønstre i folkekirkekristendommen i Danmark i dag.

Forskydninger i dansk kristendom i dag

Den første af de to cases er Grosbøllsagen; den kan tjene som eksempel på den spænding mellem officielle religionsrepræsentanter og medlemmerne i kirken, som Rubow har påpeget. I 2003 kom den spænding til udtryk, som Rubow tre år tidligere undrede sig over hidtil ikke var mundet ud i åben konflikt. Den anden case er en beskrivelse af en række ændringer i aktivitetsformer i den danske folkekirke som eksempler på, at

Folkekirken er begyndt at agere markedsorienteret og særligt brugerorienteret i forhold til aktivering af nye brugergrupper inden for Folkekirkenes medlemmer.

Grosbøllsagen – Forskydninger i kristendomsforståelsen

Præsten Thorkild Grosbøll blev omdrejningspunkt for en af de mest omtalte sager om Folkekirken i nyere tid. Grosbøll havde i 2003 skrevet bogen *En sten i skoen*, en essayistisk fremstilling af hans tanker om kultur, kristendom og menneskelivet generelt. Bogen skabte ikke i sig selv den store debat; men da Grosbøll senere gav et interview til Weekendavisen under overskriften "Præsten tror ikke på Gud" (Weekendavisen, 23. maj 2003), var skandalen en realitet. Grosbøll citeres i interviewet for at sige, at han ikke tror på en skabende og opretholdende gud, og han fremhævede, at han ikke tror på de overnaturlige fænomener, der beskrives i Det Nye Testamente. Derudover giver han udtryk for en skarp kritik af dem, der vil 'benytte barnetro til voksenbrug'. Disse udsagn er udgangspunktet for det, der er blevet kendt som Grosbøllsagen. Reaktionen på interviewet var mange, som det fremgik af læserbreve og debatindlæg i perioden efter. I denne debat blev der inddraget eksperter fra teologi og kirke; men der var samtidig en voldsom interesse fra andre grupperinger for at deltage i debatten. De medier, der indgik i debatten, var således også meget bredere end de, der traditionelt beskæftiger sig med kirkestof.⁹

Debatten er således et af de få eksempler på en bred, folkelig interesse for kristendomsforståelsen i Folkekirken og et godt udgangspunkt for diskussionen om de spændinger og forskydninger, der optræder her. Det afgørende for mange blev spørgsmålet, om Grosbøll burde kunne fortsætte som præst inden for Folkekirken. Især i læserbrevsammenhæng er dette ofte udgangspunktet, og der fremsættes ofte krav om, at Grosbøll må fyres, da man ikke kan have en præst i Folkekirken, som ikke tror på Gud.

Skulle Grosbøll igennem en officiel præstesag? Var der tale om et brud på præsteløftet og på præstens ansættelsesgrundlag? Er Grosbølls eventuelle vantro et spørgsmål om indre eller ydre anliggender, eller mere præcist, hvis ansvar var det at forholde sig til Grosbølls videre virke som præst?¹⁰ Et perspektiv på hele Grosbøllsagen er, hvorledes denne sag er udtryk for en afstand mellem universitetsteologiens opfattelse af, hvad kristendom og kristen tro er, og flertallet af medlemmernes forståelse af samme

9 Søgninger på Infomedia-databasen over danske medier viser en interesse i alle landets dagblade, både hvad journalistisk dækning af sagen og hvad læserbreve og debatindlæg angår.

10 Indledningsvist blev der påbegyndt en proces omkring en mulig præsteretsag, men i stedet blev Grosbøllsagen først Helsingør-biskoppens ansvar og blev derefter overgivet til Roskilde-biskoppens administration. Grosbøll blev i processen suspenderet fra sin stilling, men genunderskrev senere sit præsteløfte og fortsatte som præst ved Tårnbæk kirke til pensionen.

spørgsmål. I dette perspektiv er Grosbøllsagen et eksempel på marginaliseringen af teologien som ressource og autoritet inden for kristendommen.¹¹

Denne tydeliggørelse af afstanden mellem teologi og kristendomsforståelsen i samfundet blev som sagt allerede påpeget af Rubow i bogen *Hverdagens teologi* fra 2000. Men i 2003 brød Grosbøll med den praksis, Rubow havde beskrevet, nemlig at præsterne normalt ikke fremsætter deres alternative kristendomsopfattelse i en grad, der sætter sig igennem i større sammenhænge.

Et aspekt af Grosbøllsagens udvikling var således medierne. Det at en præst i et interview gav udtryk for sin kristendomsforståelse, betød, at det nåede ud til en langt større sammenhæng, end prædikenerne gjorde. Grosbøllsagen er på mange måder medieskabt og medieåret. Den er opstået på baggrund af et interview i en avis, hverken på grund af bogen eller på grund af klager fra menighedsrådet, som tværtimod støttede Grosbøll i hele processen. Journalisten bag interviewet med Grosbøll har således en god fornemmelse for marginaliseringen af teologien, idet der netop spilles på spændingen mellem Grosbølls teologi og den almene forventning til præstens kristendomsforståelse. Dette er således endnu et aspekt af marginaliseringen af både teologi og kirke. Det er ikke teologien, der sætter scenen for debatten, og det er ikke via universitetet eller prædikestolen, at sagen når ud til befolkningen.

I forsvaret for Grosbøll fra universitetsteologien blev det fremhævet, at det, Grosbøll sagde og skrev, er i tråd med teologiske hovedstrømninger i det 20. årh. Konsekvensen af at dømme Grosbølls teologi ude ville derfor betyde, at en lang række præster og teologer implicit var blevet dømt til at befinde sig uden for det folkekirkelige konfessionsgrundlag.¹² Forsvaret for Grosbøll syntes at underforstå, at der faktisk består en afstand mellem universitetsteologien og mange folkekirkemedlemmer, men at det er universitetsteologien, der fortsat bør være normgivende for, hvad der kan antages som kristendom, også i en folkekirkelig sammenhæng. Konklusionen fra denne position må således være, at der er tale om en manglende oplysning og uddannelse af medlemmerne i Folkekirken generelt. Og løsningen må være, at de informeres bedre om de teologiske strømninger for dermed at komme på bølgelængde med universitetsteologiens forståelse af kristendommen. Her er der tale om et eksempel på en forståelse af teologien som ressource for den officielle religion, en påkaldelse af en autoritet, når det gælder forståelsen af, hvad kristendom er.

11 Disse analyser er baseret på en gennemlæsning af en række læserbreve og debatindlæg i perioden efter interviewet i Weekendavisen. Denne analyse indebærer ikke en detaljeret analyse af læserbrevsskribenternes situation, og det er i denne sammenhæng ikke muligt at bekræfte fx et eventuelt folkekirkeligt medlemskab. Det kan dog siges sandsynligt at mange af debattørerne er medlemmer af Folkekirken, mens det er mere vanskeligt at udtale sig om, hvorvidt de er mere eller mindre aktive medlemmer. Det er ud fra min gennemlæsning af disse indlæg mit indtryk, at der er indlæg fra en lang række forskellige folkekirkemedlemmer, både meget aktive og mindre aktive, og at denne debat således kan tages til indtægt for de tendenser, jeg fremhæver i artiklen, det vil sige en spænding mellem teologi og folkelig kristendomsforståelse eksemplificeret ved præstens mellemposition i forhold til de to.

12 For en præsentation af forskellige vinkler på Grosbøllsagen fra universitetssammenhænge, se Hauge & Brandt-Pedersen 2005.

Således bliver Grosbøllsagen udtryk for den magtforskydning, som Linda Woodhead påpeger som generel tendens i kristendommen. Et af elementerne i Grosbøllsagen er netop, at de traditionelle autoriteter ovenfra ikke længere accepteres; præster og universitetsteologer anses ikke som autoriteter, når det gælder afgørelsen af, hvad det vil sige at være kristen. Det er heller ikke udelukkende de særligt engagerede medlemmer af menighedsråd og på anden vis aktive medlemmer, der giver deres mening til kende. De mange debattører uden for den klassiske, faglige eller institutionelle ekspertise opfatter sig selv som en autoritet for, hvad kristendommen er og ikke er. Der var hverken tale om, at universitetsteologer eller præster fungerede som absolutte autoriteter på, hvad kristendommen er, eller om noget ønske om en teologisk debat om spørgsmålet. Derimod blev medlemmernes forventninger til, hvad en præst er som repræsentant for kristendommen, anset som normen for præstens tro.¹³ En underbygning af, hvordan denne tendens giver sig udtryk i dansk kristendom i dag og dens sammenhæng med kristendomshistorien i Danmark, vil kræve yderligere detaljerede studier af diskursen omkring Grosbøllsagen og andre eksempler på denne dynamik. Men der er en række indikatorer på, at denne sag eksemplificerer en konflikt mellem kristendomsrepræsentationer i en dansk sammenhæng, her primært konflikten mellem universitetsteologiens kristendomsforståelse og kristendomsforståelsen uden for universitetssammenhænge.

Ny aktivitetsmønstre i den Danske Folkekirke

Det andet eksempel, som vil blive præsenteret som indikation af forskydninger inden for folkekirkekristendommen i Danmark, sætter fokus på magtforskydning til magt fra neden, det vil sige indflydelse fra grupperinger, der ikke tidligere har haft stor indflydelse på kirken. Woodhead nævner i sin beskrivelse af udviklingen i det 20. årh. en række eksempler på magt nedefra, heriblandt også forbrugermagt. Netop dette perspektiv kan bringes i spil i forhold til indikationerne om nye aktivitetsmønstre i Folkekirken.

Der er de seneste ti år sket forandringer i udbuddet af aktiviteter i Folkekirken.¹⁴ Hvis man tager udgangspunkt i Kristeligt Dagblads arrangementskalender som indi-

13 Denne spænding peger på et interessant forskningsfelt, nemlig præstens rolle i kristendommen i Danmark i dag, da præsten indtager en udsat position mellem universitetsteologi og Folkekirken medlemmer, på den ene side som repræsentant for den akademiske autoritet, der ligger i præsterollen, og på den anden side som medarbejder i en folkekirkelig hverdag, hvor de universitetsteologiske elementer spiller en mindre rolle.

14 Materialet bag denne analyse er dels indsamlet via Kristeligt Dagblads arrangementskalender, dels via kirkelige hjemmesider, og dels på baggrund af feltarbejde udført af studerende fra faget Religionssociologi, efteråret 2008 v. Lars Ahlin. Dette feltarbejde indebar interviews med tolv præster i Århusområdet samt en beskrivelse af de tolv kirker. For et studie i den Evangelisk-Lutherske kirke i Norge med fokus på en særlig kirkelig aktivitet, nemlig julekoncerterne som udtryk for en udvikling i det kirkelige engagement, se Repstad 2008.

kation af, hvilke gudstjenesteformer der har etableret sig i folkekirkelige sammenhænge, vil man her ved siden af den traditionelle højmesse finde over 20 forskellige gudstjenestekategorier, heriblandt spaghettigudstjeneste (børnevenlig gudstjeneste med fællesspisning), natkirkegudstjeneste, fyraftensgudstjeneste og kravlegudstjeneste. Også under kategorien andre 'arrangementer' kan man se eksempler på denne udvidelse af det kirkelige repertoire, hvor især babysalmesang kan fremhæves som et fænomen, der har stor interesse inden for Folkekirken. Denne liste over arrangementer primært i folkekirkeligt regi giver også eksempler på en anden tendens, nemlig væksten i aktiviteter såsom pilgrimsvandring, retræter og meditationsgudstjenester.

I forhold til introduktionen af aktiviteter, der kan beskrives som spirituelle, er pilgrimsvandring et eksempel på Folkekirkens forandringsproces i integrationen af sådanne initiativer. Pilgrimsvandring som fænomen er blevet introduceret i en dansk folkekirkelig sammenhæng både med inspiration fra andre skandinaviske lande og fra en generel opblomstring i interessen for fx pilgrimsvandring i Europa. Dette fænomen forbindes historisk med en romersk-katolsk kristendomsform og har således mødt en vis modstand inden for protestantisk teologi, også med baggrund i en teologisk skepsis over for åndelighed og spiritualitet som en ukristen dyrkelse af selvet.¹⁵ Sognepræst Elisabeth Lidell har været førende i etableringen af pilgrimsvandring og har haft bevilget orlov til udviklingen af denne aktivitetsform. Den er således ikke umiddelbart blevet inkorporeret i Folkekirken og bliver af nogle anset for at være et fremmedelement i dansk kirkelig sammenhæng. I efteråret 2008 blev det offentliggjort, at man i Folkekirken vil ordinere den første deltidspilgrimspæst og således begynde processen med officielt at inkorporere og opprioritere denne funktion ved siden af en række af de andre præstelige funktioner, som i de senere år er kommet til. Ud over de klassiske institutionspræster såsom fængsels- og hospitalspræster kan pilgrimspæsten altså tilføjes listen over nye præsteformer sammen med natkirkepræster og gadepræster. Der er således sket en ændring i præsteformer i forbindelse med ændringer i aktivitetsmønstret.

Fænomenet omkring måltider og kirkegang kan bruges som eksempel på den uddifferentiering, der sker i det folkekirkelige miljø med aktiviteter, der er meget specifikt målrettet, som i de forskellige modeller 'Bøn og Brunch', primært rettet mod unge mennesker, og 'Sang og Suppe', med sange fra højskolesangbogen og spisning. Et besøg på de fleste sognekirkers hjemmeside vil give en række eksempler på, at Folkekirkens aktivitetsmønster er blevet meget bredt, og at der gøres mange overvejelser omkring, hvilke målgrupper man når med hvilket tilbud. Et sidste eksempel, som kan fremdrages, er kategorien 'dåbsgudstjeneste'. Det interessante er, at dåbsgudstjenesten peger på ændring også i den traditionelle højmesse, således at også den tilpasses en bestemt målgruppe, nemlig kernemenigheden. En dåbsgudstjeneste er en gudstjeneste,

15 Denne tendens kan ses i udviklingen af særligt Tidehvervs teologi, se fx Bramming 1993. For en stadig udtrykt modstand mod disse nye tiltag, se www.tidehverv.dk, fx Ole Rydals prædiken fra februar 2005, 46-48, hvor et menighedsråds ønske om pilgrimsvandring tages op.

hvor man udelukkende fokuserer på dåbshandlingen; dåben er her taget ud af højmesse. Dåbsgudstjenesten kan være en løsningsform i sogne med meget høje dåbstal, hvor det vil forlænge højmesse betragteligt, hvis man skulle inkorporere mange dåbshandlinger i hver højmesse. Men dåbsgudstjenesten kan også betragtes som et forsøg på en uddifferentiering af to målgrupper, på den ene side kernemenigheden og på den anden side de ofte mere kirkefremmede dåbsfamilier og gæster. Denne uddifferentiering af aktiviteter drejer sig altså ikke udelukkende om at tilbyde nye aktiviteter, men angår også udviklingen af de traditionelle kerneaktiviteter som højmesse i nogle kirker.

Man kan se denne ændring som en tendens til polarisering af sognemenigheden, det vil sige en opspaltning af menigheden således, at der generelt er et stort aktivitetsniveau, men kun sjældent en samling af de forskellige dele af menigheden. På den anden side kan det ses som netop en forøgelse af den generelle aktivitet, således at langt flere medlemmer i sognet faktisk benytter kirkens tilbud. Denne udvikling er naturligvis forskellig afhængig af lokale forhold, sognets beliggenhed og demografi, men der er en klar tendens til denne ændring i aktivitetsmønstret. Denne tendens indikerer en forandring i autoriteten i Folkekirken. Det er tydeligt ud fra disse aktiviteter, at de ikke er motiveret ud fra universitetsteologien, men i stedet er formet af en interesse for de elementer i kulturen, som er tiltrækkende for mennesker i dag – det kan være fællesspisning som afhjælpning af en stresset børnefamiliehverdag, fællesskab for ældre der bor langt fra deres familie, eller spirituelle tilbud til personlig, åndelig udvikling eller en pause fra hverdagen. Den interne motivation af disse nye tilbud bunder i en interesse i at få medlemmerne til at benytte kirken mere, og det er i sig selv en forandring af kristendomsforståelsen i en dansk kontekst, hvor en sådan indstilling har været teologisk ugleset grundet den danske, dialektiske teologi, særligt i form af Tidehverv. Der er en tydelig tendens i dag til en større bevidsthed over for brugerniveauet i kirken og til, at den skepsis, der har ligget i forskellige teologiske traditioner over for forsøg på at få folk til at deltage aktivt i kirkens hverdag, ikke længere er dominerende.

Hvorvidt det nye aktivitetsmønster kan siges at repræsentere magt nedefra forstået som en direkte aktiv påvirkning fra lægfolk eller kirkefremmede, kan diskuteres, men det er tydeligt, at præster og menighedsråd i landets kirker er begyndt at benytte et brugerperspektiv eller markedsperspektiv mere direkte. Der er tale om overvejelser over, hvad der kan få folk til at komme i kirken. Der er således tale om en begyndende tendens til, at Folkekirken agerer på markedets præmisser. Og det marked, Folkekirken agerer på, er netop spændingsfeltet mellem den officielle religions struktur og den uofficielle religions former, da dem, man prøver at tiltrække, allerede er medlemmer af den officielle struktur, men ikke har det aktivitetsniveau i kirken, man ønsker. Dermed begynder den officielle religion med sine standardiserede former og kompetencekrav at ændres indefra og indoptager en lang række af den uofficielle religions træk, såsom det heterogene og individualiserede for at aktivere sine medlemmer. Aktivitets-

formerne er ikke den traditionelle højmesse, men tilbud, der er tilpasset de behov, man regner med, at de forskellige grupper har.

Der er således indikationer på, at den primære ressource for forandringen af Folkekirken i dag kommer nedefra og ikke oppe fra teologien. Denne forandring er naturligvis forbundet med de historiske spændinger, der blev opridset ovenfor, såsom vægten på magt nedefra i form af menighedsrådsopbygningen med en stærk lokal indflydelse fra lægfolk og af vækkelsesbevægelsernes fælles vægtlægning på den personlige, aktive kristendomsform, uanset om man er præst eller lægperson. Samtidig er der en markeret hierarkisk struktur, primært opbygget igennem forholdet mellem menighedsråd og kirkeministerium, med præster, provster og biskopper som andre elementer i administrationen af organisationen, samt en vægtlægning på teologisk kompetence hos den officielle religions repræsentanter. Den rummelige folkekirke er under forandring. Den rummelighed, der i sit udgangspunkt var ment som plads til divergerende fortolkninger af det evangelisk-lutherske (hvad jeg vil kalde etableringen af den multilutherske kirke i Danmark), synes i dag at danne rammen om en bredere rummelighed, som indeholder en lang række uofficielle religionstræk. Dette er muligvis en af årsagerne til, at der ikke har været en stor medlemsnedgang for Folkekirken, til trods for at medlemmerne ikke føler sig forpligtet på et bestemt dogmatisk grundlag, hvis man for eksempel tager udgangspunkt i en række undersøgelser af danskerne tro. Den åbenhed, som Folkekirken er etableret med som officiel religion, synes således stadigvæk at udfoldes i dag, men nu i en version, hvor elementer fra andre religioner samt ikke-religiøsitet ikke anses for at være grund til at melde sig ud. Det kan udlægges både som et autoritetstab for kristendommen generelt og for teologien i særdeleshed, men det kan også ses i et magtperspektiv, hvor det enkelte medlem af Folkekirken har en forståelse af egen religiøsitet som noget, det enkelte individ er den eneste autoritet over.¹⁶

Konklusion

De eksempler, som er fremhævet i denne artikel, peger på en række tendenser i udviklingen af Folkekirkekristendommen. Der er tale om en marginalisering af de traditionelle autoriteter inden for den officielle religion, både af præsten som faglig ekspert og af universitetsteologien som ressource for kristen identitet. Samtidig er der sket en opprioritering af medlemmernes indflydelse på kristendomsformens udvikling via nye tilbud til flere forskellige grupperinger. Der er således tale om en perspektivforandring i nogle dele af Folkekirkens institution. Den officielle religion ændrer sine aktiviteter for at imødekomme behovet hos medlemmerne, som for langt størstedelen ikke tidli-

16 Dette kan naturligvis også ses i en sammenhæng med den protestantiske vægtlægning på relationen mellem individ og Gud; men i den nuværende kontekst vil der i så fald være tale om en sekulariseret variant af denne forståelse.

gere har benyttet sig af højmessen i nævneværdig grad. Der er tale om en anden form for magt nedefra end den, der i dansk sammenhæng traditionelt har været forbundet med menighedsrådsarbejdet. I denne del af Folkekirkens institutionelle opbygning har der i stedet været en nedgang i interessen for aktivt at deltage i flere sogne.

Årsagerne bag disse forskydninger er mange. De skal hentes fra den generelle samfundsudvikling og sekularisering af samfundet, hvor kristendommens indflydelse på fx uddannelsessystemet er blevet drastisk forandret i løbet af det 20. årh., og hvor aktivitetsmønstre inden for Folkekirken igennem sidste halvdel af det 20. år. har peget på en nedgang i deltagelsen i de ugentlige kirkelige aktiviteter med en meget mindre nedgang i deltagelse i andre ritualer såsom dåb og begravelser. Man kan måske også i forhold til marginaliseringen af teologien som ressource se en sammenhæng til en generel nedgang i den faglige, akademiske ekspert som autoritet. Der kan således være flere baggrunde for udviklingen; men fokus for denne artikel har primært været at give en række indikationer på, at to af de tendenser, der ses af religionsforskere med fokus på aktuelle udviklinger inden for kristendommen internationalt, også kan ses i en dansk sammenhæng. Både forskydningen af teologien og en forandring i autoritetsperspektivet i forhold til, hvem der har autoriteten til at bedømme, hvad kristendom er, og hvad det vil sige at være kristen, synes at være i spil i en dansk sammenhæng. Denne udvikling er sket i sammenhæng med en række samfundsmæssige forandringer og giver en indikation af nogle brudflader i dansk kristendom i fremtiden i spændingen mellem officiel og uofficiel religion. Vil Folkekirkens institutionelle struktur fortsat primært fokusere på præstens kompetence som teolog i sin vægtlægning på præsternes faglige baggrund, eller vil denne til dels konfessionsbundne og kristendomshistoriske model forandre sig? Hvordan vil den samfundsmæssige proces påvirke teologien som akademisk disciplin i forhold både til overvejelser over relationen mellem akademisk teologi og Folkekirken som institution og generelt i forhold til spørgsmålet om formidling af de teologiske kristendomsforståelser? Hvordan vil præstens rolle som mediator imellem de to sfærer udvikle sig i fremtiden? Hvordan vil medlemmernes respons være på de nye aktivitetsmønstre? Vil polariseringen af Folkekirken via disse aktivitetsmønstre øge presset på Folkekirkemodellens fremhævelse af rummelighed? Dette er en række af de spørgsmål, som det vil være centralt at være fokuseret på i forhold til fremtidige undersøgelser af udviklingen inden for det folkekirkelige felt.

LITTERATUR

Ahlin, Lars

2007 *Krop, sind - eller ånd?: Alternative behandlere og spiritualitet i Danmark*, Univers, Højbjerg.

Bramming, Torben

1993 *Tidehvervs historie*, Anis, Frederiksberg.

Davie, Grace

2002 *Europe: The exceptional case: Parameters of faith in the modern world*, Darton Longman & Todd, London.

2007 *The sociology of religion*, SAGE, London.

- Fibiger, Marianne, ed.
2004 *Religiøs mangfoldighed: en kortlægning af religion og spiritualitet i Århus*, Systime Academic, Århus.
- Grosbøll, Thorkild
2003 *En sten i skoen: et essay om civilisation og kristendom*, Anis, Frederiksberg.
- Hauge, Hans & Henrik Brandt-Pedersen, eds.
2005 *Gud efter Grosbøll: religion og samfund*, Anis, København.
- Heelas, Paul
2005 *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*, Blackwell Pub., Malden, MA.
- Larsen, Kurt E.
2007 *Fra Christensen til Krarup: dansk kirkeliv i det 20. århundrede*, Kolon, Fredericia.
- Lodberg, Peter
2001 *Dansker først og kristen så: overvejelser om nationalitet og kristendom*, Aros, Valby.
- Marquard Rasmussen, Steen
2005 *Religiøse grundfarver: Peter L. Bergers sociologi i anvendelse på folkekirken*, Aros, Valby.
- McGuire, Meredith B.
2002 *Religion, the social context*, Wadsworth Thomson Learning, Belmont, CA.
- Minkenbergh, Michael
2003 "Staat und Kirche in westlichen Demokratien", in: Michael Minkenbergh & Ulrich Willems, eds., *Politik und Religion*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 115-38.
- Mortensen, Viggo
2005 *Kristendommen under forvandling: Pluralismen som udfordring til teologi og kirke i Danmark*, Univers, Højbjerg.
- Raun Iversen, Hans
2008 *Grundtvig, folkekirke og mission: praktisk teologiske vekselvirkninger*, Anis, København.
- Raun Iversen, Hans, Peter Balslev-Clausen & Morten Thomsen Højsgaard, eds.
2005 *Gudstro i Danmark*, Anis, Frederiksberg.
- Repstad, Pål & Anne Løvland
2008 *Julekonserter*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Rubow, Cecilie
2000 *Hverdagens teologi: folkereligiøsitet i danske verdener*, Anis, Frederiksberg.
- Schjørring, Jens Holger
2001 *Nordiske folkekirker i opbrud: national identitet og international nyorientering efter 1945*, Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Woodhead, Linda
2004 *An introduction to Christianity*, Cambridge, New York.
- Woodhead, Linda & Paul Heelas
2003 *Religion in modern times: an interpretive anthology*, Blackwell, Malden, Mass.
- Zuckerman, Phil
2008 *Samfund uden Gud*, Univers, Højbjerg.

*Marie Vejrup Nielsen, adjunkt, cand.theol., ph.d.
Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet*